

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/31-34

Esmira Əbülfət qızı Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
memmedova.esmira@gmail.com

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Qurultay, Türkoloji, Bakı, əlifba, müqayisə dilçilik

Keywords: Congress, Turkology, Baku, alphabet, comparative linguistics

Ключевые слова: Съезд, тюркология, Баку, алфавит, сравнительная лингвистика

GİRİŞ

Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində 1926-cı il 26 fevral-5 mart tarixlərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni inteqrasiyasında yeni bir mərhələnin təməlini qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun bir hal idi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkəmiz həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyanın əsas mərkəzlərindən biri idi. Ölkədə bu istiqamətdə tanınmış və nüfuzlu söz sahibləri, elm adamları çoxdan bəri səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Heç təsadüfi deyil ki, keçən əsrin 70-ci illərində də nüfuzlu “Sovetskaya Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilməyə başladı. Bu fakt Azərbaycanın və onun paytaxtı Bakı şəhərinin postsovet məkanında türkologiyanın mərkəzi kimi məşhur olmasının və təsdiqinin ifadəsidir. Onu da qeyd edə bilərik ki, sözügedən jurnal hal-hazırda bu gün də “Türkologiya” adı ilə beynəlxalq dərgi olaraq Bakıda nəşr olunur.

Qeyd edək ki, 1920-ci ildə Şərqi xalqlarının Birinci Qurultayı da məhz Bakıda keçirilmişdir. Həmin tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir.

Azərbaycanlı ziyalıların Şərqi xalqlarının Qurultayında və Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya və maarifçilik sahəsində də böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir.

Birinci Türkoloji Qurultayda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatı üçün bir sıra qlobal məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənilib hazırlanmışdır.

I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı problemləri müzakirə obyektinə çevrildi və müvafiq qərarlar qəbul edildi:

1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən orta ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Qurultayda adı çəkilən məsələlərdən bəzilərinə nəzər salmağı lazım bilir. Bunlardan birincisi əlifba məsələsidir. Hələ XIX əsrdən M.F. Axundovun başladığı və mütərəqqi ziyalılarımızın uğrunda fəal mübarizə apardığı yeni əlifba ideyası sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən dövlət tərəfindən himayə olunmağa başladı. Əslində 1921-1922-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan ziyalıları yığıncaqlarda bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirirdilər. Bu da ona gətirib çıxartdı ki, iki dəstə yarandı. Latınçılar və islahatçılar. Latınçılar deyəndə latın əlifbasına keçidin tərəfdarları, islahatçılar deyəndə isə ərəb əlifbasında təkmilləşdirmə aparmaq tərəfdarları nəzərdə tutulur. Latınçılar əlifba layihəsi təqdim etdilər, islahatçılar isə heç nə vermədilər. 1922-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti yanında “Yeni türk əlifba komitəsi” yaradıldı. Artıq latın qrafikasına keçidin əsası qoyulurdu. Artıq “Yeni yol” qəzeti (baş redaktoru C. Məmmədquluzadə) latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. 1924-1925-ci tədris ilindən başlayaraq 1-ci siniflərə yeni əlifba ilə dərs keçirdilər (2, s. 337).

Birinci Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsinin qoyulması bu işi daha da sürətləndirdi. Türkoloji Qurultayda türklər üçün ədəbi dil məsələsindən də daha səs-küylü, ətrafında ən qızgın mübahisə gedən məsələ əlifba məsələsi oldu. Əlifbanın müzakirəsi beş iclası əhatə etmişdi.

Əslində, Moskvanın bu qurultayı təşkil etməsi türk xalqlarını əzizləməsindən irəli gəlirdi. O, bir tərəfdən türklərin bir-biri ilə ünsiyyətini kəsmək, o biri tərəfdən, onları öz qədim, dolğun tarixlərindən

məlumatlaşdırmaq istəyirdi. Bunun üçün min ildən çox işlətdiyi əlifbasını onun əlindən almaq lazım idi. Türkün böyük, şərəfli tarixi bu əlifba ilə yazılmışdı. “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzəsində Bəkir Çobanzadə qeydedir ki, Asiya tarixinin ən mühüm, ən uca dövrləri, monqollar, hunlar, teymurilər dövrü, ya islamın yayılma dövrü bu əlifba ilə yazılmışdı. Gələcək türk nəsilləri öz babalarının bu şanlı tarixini oxuyabilməyəcək, kimin övladları olduqlarından xəbərsiz qalacaq və tarixini 1920-ci illərdən başladığını sanacaqlar və türklər özlərini “böyük rus tarixinin” qarşısında yazıq sanacaqdılar. Hələ də dərinliyyətini pərdələmək üçün “slavyan çirkabını” gizlədib, riyakar siyasi bəclik işlədərək, “Oktyabrinqilabında” imperiya xalqlarına verdiyi hörmət vədini saxlayaraq”, kiril-filan təklif etmədən tarixi əlifbasının yerinə türkə müasir Avropanın və dünyanın ən böyük işlənmə coğrafiyasına malik olan latın əlifbasını təklif etdi (1, səh. 69).

Və sonda səs çoxluğu ilə əksəriyyət latın əlifbasına səs verdilər. Bunun nəticəsi olaraq 1929-cu il yanvar ayının 1-dən etibarən azərbaycanlılar kütləvi surətdə latın əlifbasına keçirlər.

Qurultayda qaldırılan latın əlifbasına keçid məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyə Cümhuriyyətində də tətbiq olunmuşdur. Sonradan Sovetlər İttifaqı daxilində bu proses dayandırılır və kiril əlifbası ilə əvəz olunur. Lakin müstəqillik dövründə latın əlifbası ideyası yenidən dirçəldilmişdir. Hazırda Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda və Türkmənistanda rəsmi olaraq latın əlifbasından istifadə olunur. Qazaxıstan isə latın əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul etmişdir (4, s. 7).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1 avqust 2001-ci il tarixli xüsusi fərmanı ilə Azərbaycanda latın əlifbasına tam keçidin təmin edilməsi Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarının müstəqillik qazanmış respublikamız üçün nə qədər aktualıq qazandığını və müasirlik baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyini nümayiş etdirir.

I Türkoloji qurultayda iştirakçılar tərəfindən müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərinə də diqqət ayrılmışdır. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılmalı qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərir. Uludillərin bərpası, dillərin, dilailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqə tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji Qurultay kimi elmi məclisdə də diqqətdən kənar qala bilməzdi. Qurultayda bu barədə söylənməmiş fikirləri İ. Tahirov iki qrupda birləşdirir: 1. Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi; 2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-üqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi (5, s. 72).

Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsəd və müqayisəsi ilə bağlı qurultayda prof. Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” (6, s. 129-137) adlı məruzə etmişdir. Məruzədə alim türk ləhcələrinin Orxon abidələrinə qədərki dövrdə mövcud olduğu və bunun heç bir şübhə doğurmadiğı fikrini irəli sürür: “Bir tərəfdən, belə bir danılmaz fakt ki, tüküyüaid orxon yazılı abidələrinin şərq və qərbi, yaxud şimali və ya cənubi olmaqla iki hissəyə bölünməsi, digər tərəfdən, həmin abidələrdə karluk, uyqur, doqquz oquqlar, qırğız və digərlərinin adlarının xatırlanması və, nəhayət, Orxon yazılı abidələrinin dilinin özü bu barədə danışır və yuxarıda dediyimizi sübut edir. Həmin türklərin özlərini “türk” adlandırması da heç bir şübhə doğurmur. ... Əgər “Qutadqu-Bilik”, “Divan Hikmət”, “Divan lüğət-it-türk” kimi müxtəlif dövrlərə aid olan əsərlərə baxsaq, onda onların müxtəlif ləhcələrdə yazıldığını, müəlliflərin özlərini “türk” adlandırdığını görə biləyik” (6, s. 129).

B. Çobanzadə türk dilləri və ləhcələrinin qohumluğu ilə bağlı aparılmış tədqiqat işlərinin əhəmiyyətini heç də azaltmadan belə bir mülahizəni də vurğulayır ki, bu tədqiqatlar türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə kifayət qədər işıq salmaq imkanında və bu dillərin müqayisəli qrammatikası kimi çıxış etmək iqtidarında deyildir: “Madam ki, məsələ qarşımızda bu şəkildə görünür, onda fantastik düşüncələri bir tərəfə qoyub, hər bir türk dilinin ayrılıqda öyrənilməsi və ya hər hansı bir dil qrupuna aid müqayisəli əsərlərin hazırlanması ilə məşğul olmaq, şübhəsiz, məqsədə uyğun olardı” (6, s. 137).

Müqayisəli türkoloji dilçilik ilə bağlı qəbul olunan qətnamədə ayrı-ayrı türk dillərinin, dialekt və şivələrinin dərinə, hətərfəli öyrənmək, toplanmış dil materiallarını çap etmək, ayrı-ayrı elmi qrammatikaların və lüğətlərin tərtib olunmasını təşkil etmək, müqayisəli-tarixi qrammatika kitablarının yazılması, müqayisəli etimoloji lüğətlərin hazırlanması, türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi ilə əlaqəli işlərin görülməsinə diqqətin artırılması nəzərdə tutulurdu.

Qurultayın gündəliyində yer alan əsas məsələlərdən biri də ortaq ədəbi dil problemi idi. Ortaq ədəbi dil ideyasının müəllifi görkəmli Krım tatar ziyalısı İ. Qaspiralı idi. Əslində onun ümumtürk ədəbi dili məsələsi ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Ancaq, qəzetçilik fəaliyyətində M. Kazımbəyin 50 il əvvəl başladığı dil təcrübəsinə əsaslanmışdı. İ. Qaspiralının təsisçisi olduğu “Tərcüman” qəzeti Krımdan başlayaraq Qafqaza, Volqaboyunayılmış, oxunmuş və anlaşılmışdı. Bunun bir əsas səbəbi də o idi ki, Krım tatar türkcəsi oğuz

və qıpçaq ləhcələrinin elementləri əsasında formalaşmışdı. Türkiyə ilə daim sıx tarixi əlaqə Krım tatar-türkcəsində oğuz elementlərini gücləndirdiyi kimi, Qazan tatarları ilə bilavasitə yaxınlıq, folklor-dastanmüştərəkliyi qıpçaq faktını genişləndirmiş və yeniləşdirmişdi. Bu halda “Tərcüman”ın dilini oğuz və qıpçaq coğrafiyalarının ziyalıları rahat anlamalı idilər (3, s. 22).

Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi də İ.Qaspiralının bu işini rəğbətlə qarşılayır və belə yazırdı: “Tərcüman 30 ildir ki çıxır. Bu otuz ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, “Tərcüman”ın dili ümumi dil olsun” (3, s. 23).

Maarifçi, ictimai xadim Həsən bəy Zərdabi də ümumi türk dili ideyasını bəyəniirdi. Və deməli, ortaq türk ədəbi dili uğrunda böyük mübariz Əli Bəy Hüseynzadə bu fikri öz qəzetində çap etməklə böyük ideoloq İsmayıl bəy Qaspiralına öz rəğbətini bildirmiş olurdu.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ortaq dil layihəsi, demək olar ki, qurultaydan əvvəl nəzəri cəhətdən hazırlanmışdı. Ümumiyyətlə, qurultayda əksər çıxışların məzmunu bu formada idi: türkcələr yaxındır, başa düşüləndir, rahatlıqla ortaq türk dili yaratmaq olar. Beləliklə, qurultayın gəldiyi nəticə bu idi: əvvəldən türk ləhcələri arasında danışıq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin çoxaldığı, təhsilin inkişaf etdiyi bir zamanda türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirmək olar.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Türkoloji Qurultay ortaq türk dilinin yaradılmasını qəbul edirdi, ancaq bugünkü baxışlar onu göstərir ki, ortaq türk dili yaratmaq yox, ortaq ünsiyyət dili yaratmaq daha düzgün variant olaraq qəbul edilməlidir. Ümumi ortaq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli milli dillər şəklinə düşmüş türkcələri bir yana qoyub, yeni dilhazırlamaq olmaz.

Qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, müqayisəli dilçilik kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu. Məlum olduğu kimi həmin məsələlər və onlarla bağlı problemlər bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir və böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Eyvazova R. Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulan məsələlərə akademik Tofiq Hacıyevin münasibəti. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. s. 67-70.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi II hissə, Bakı, Elm, 2012. 389 s.
3. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri / BDU-nun “Bakı Universiteti Xəbərləri” elmi jurnalı. Bakı, 2006, № 2, s. 18-26.
4. Həbibbəyli İ. Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. S. 7-12.
5. Tahirov İ. I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. S. 72-75.
6. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. Баку: “Нагыл Еви”, 2011

First Turkological Congress and language problems Summary

The article considers the first Turkological Congress held in Baku in 1926.

The first Turkological Congress is one of the most significant events that laid the foundation for a new stage in the cultural integration of Turkic peoples, including the Azerbaijani people.

In addition to the many issues discussed at the congress, there were also language problems. Questions of the general alphabet, the common literary language, and comparative linguistics were among the decisions taken by the First Turkic Congress. These problems are relevant today and are of great importance.

**Первый Тюркологический Съезд и языковые проблемы
Резюме**

В статье рассматривается первый Тюркологический съезд, состоявшийся в Баку в 1926 году. Первый тюркологический съезд является одним из наиболее значимых событий, положивших начало новому этапу культурной интеграции тюркских народов, в том числе азербайджанского народа.

Помимо многих вопросов, обсуждавшихся на конгрессе, были и языковые проблемы. Вопросы общего алфавита, общего литературного языка и сравнительного языкознания были среди решений, принятых I Тюркологическим конгрессом. Эти проблемы актуальны и сегодня и имеют большое значение.

Rəyçi: dos. D.Əliyeva